

Ujvári Hedvig
Utak és tévutak száz év távlatából
Max Nordau
(1849–1923)

Pest, 1850-es, 60-as évek. Ebben az időszakban már jól kirajzolódik a város zsidóságának földrajzi elhelyezkedése és társadalmi státusza. A kevésbé módos réteg Pest legnyüzsgőbb részében, Terézvárosban élte hagyományos életformáját, központban a Király utcával, illetve az Ország úttal (később Károly körút). Jellegzetes épületei közé tartozott többek között a négyemeletes Gyertyánffy-ház (később Anker-palota), valamint a hatalmas, kétemeletes Orczy-ház. Utóbbi már a 18–19. század fordulóján Pest legjövödelmezőbb bérházának számított, amelynek emeletén lakások, zsinagógák, utcára néző részén kávéház, üzletek kaptak helyet, udvarán műhelyeket, raktárakat alakítottak ki. S nem utolsósorban e tágas udvar szolgált a környékbeli zsidó gyerekek játszótereként is: itt kergetőzött Südfeld Miksa, a két Goldziher unokatestvér, de megfordult itt a valamivel idősebb Kiss József is. Néhány évtizeddel később mindegyikük jelentős munkásságot tudhatott aztán maga mögött.

Südfeld Miksa Max Nordauként vált íróként, újságíróként, valamint a cionizmus ideológusaként ismertté, Goldziher Vilmosból (1849–1916) neves szemészprofesszor lett, a Székesfehérvárról családjával együtt Pestre költöző Goldziher Ignác (1850–1921) az iszlámkutatás nemzetközi hírű tudósává képezte magát, aki évtizedekkel később *Naplójában* nem mulasztotta el megemlíteni, hogy Nordau iskolatársa volt a pesti református gimnáziumban. A hatvanas évek közepén, 1865-ben a későbbi költő, lapszerkesztő Kiss József (1843–1921) is e kör tagja volt, amikor alföldi vándortanítói életét megszakítva Pesten tartózkodott, és ekkor kötött életre szóló barátságot Nordauval. A négy nem mindennapi élettörténet közül a kerek évforduló kapcsán Max Nordau (1849, Pest – 1923, Párizs) termékeny irodalmi és újságírói munkásságát, kisebb mértékben orvosi pályáját, valamint kiterjedt cionista tevékenységét kívánjuk bemutatni.

Nordaut számos európai újság jegyezte tárcaíróként – többek között 35 évig dolgozott a *Vossische*

Max Nordau portréja (kb. 1870-as évek vége)

Forrás: Magyar Zsidó Levéltár és Múzeum
<https://collections.milev.hu/items/show/35675>

*Zeitung*nak, a berlini lap párizsi tudósítója volt, emellett rendszeresen írt a *Neue Freie Presse*nek –, 34 évesen Európa-szerte ismertté vált kultúrkritikai bestsellerével, a *Die conventionellen Lügen der Kultur-menschheit*tal, majd egy évtizeddel később az *Entartung* című munkájával végleg beírta magát a *fin de siècle* szellem- és fogalomtörténetébe. Művei – kultúrkritikai monográfiák, prózai művek, drámák, cionista írások, elenyésző mennyiségben versek és or-

vostudományi közlemények – rövid időn belül több kiadást értek meg, és ma 17 nyelven hozzáférhetők.¹

AZ INDULÁS: CSALÁDI KÖZEG ÉS A NÉMET NYELV PARADIGMÁJA

Nordau apja, Südfeld Gábriel Krotocsinban, Poznań (Posen) közelében született, akkoriban még porosz földön. Szigorúan vallásos ortodox zsidó hírében állt. Képzett rabbi volt, de hivatását nem gyakorolta, hanem nevelőként kereste kenyerét többek között Prágában, Pozsonyban, majd Óbudára került. Nordau „tipikus *maszki*ként” (felvilágosultként) jellemezte. Anyja (született Nelkin) Rigából származott. Nordaunak és két évvel fiatalabb húgának, Charlotténak („Lotti”) apai részről négy féltestvére volt.

Nordau – ekkor még született Südfeldként – az 1814-ben alapított német tannyelvű Pesti Izraelita Főelemi Iskola diákjaként igen korán megtanulta az olvasás és a betűvetés alapjait. *Visszaemlékezéseiben* így vall erről az időszakról: „Német nyelven folyt az oktatás, mivel ez akkor Pest majdnem minden körének érintkezési nyelve volt. A német kultúra volt az egyetlen, amelyet komolyan vettek, mivel a magyar valami alsóbbrendű, sőt barbári állapot kifejezője volt.”²

A zsidó elemi iskola befejeztével Nordau a k. k. Staatsgymnasium (pesti „államgimnázium”) tanulója lett. Egy 1861 októberében hozott helytartótanácsi rendelet – Nordau ekkor járta a harmadik osztályt – a katolikus gimnáziumokat az oktatás nyelve szerint két csoportra osztotta: kizárólag magyar, illetve vegyes tannyelvű intézményekre. Nordau iskolája az utóbbi kategóriába tartozott, azaz az oktatás magyar nyelven folyt, de magyarázatok, feleletek, dolgozatok stb. esetében a tanulók többsége által beszélt nyelv, a német is használatos volt. Ezzel szemben a protestáns iskolák jóval nagyobb szabadságot élveztek, mivel az 1790/91-i országgyűlésen kivívott tanügyi autonómiájuk birtokában belső életüket maguk intézhették. Az iskolák fenntartói maguk határozhatták meg az oktatás nyelvét, a világi hatóságok csak az intézmények felügyeletét látták el. Valószínűleg ez a liberális szellem lehetett Nordau döntésének a katalizátora: az ötödik osztályt (1863/64) ugyan még a katolikus gimnáziumban kezdte meg, de már nem itt fejezte be, még a tanév folyamán a kálvinista gimnázium tanulója lett.

Ebben az időben Nordau kisebb írásaival már kilépett a nyilvánosság elé: több verse és prózai írása jelent meg a Pesten kiadott *Der Salon – Organ für Beltristik, Kunst und Mode* című lapban. 1866-ban egy

61./1948 sz.
anyakönyv.

KIVONAT
a pesti izr. hitközség születési anyakönyvéből.

A ... betűs könyv 401 lapj. 1076...sz. a. az 1849...
...évről a következők foglaltanak:

Az újszülött neve: Simon Miksa
születésének ideje: 1849. július 29.

neme: fiú
származásának minősége: katolikus

Az atya neve, állása vagy foglalkozása és születésének helye: Südfeld Gábriel Krotocsin

Az anya családi- és egyéni neve és születésének helye: Nelkin Sarah

A szülők lakása és a gyermek születésének helye: az avar. k. építészetben volt Simon felében

A bába neve: Nelkin Sarah

Fiúknál: a körülmetélés neve és a körülmetélés ideje: Nelkin

Leányoknál: a névadás napja:

A koma neve, állása vagy foglalkozása és lakása: Südfeld Gábriel

Jegyzet: A f. k. t. tan. 1861. októberében hozott helytartótanácsi rendelet alapján a k. k. hitközség az 1849. évi születési anyakönyvet, Nordau-t a vallásának 1860. évi...

Kelt Budapesten, 1948. évi ... hó 10. napján.

Ez a kivonat az anyakönyvi bejegyzéssel szövegszerűen megegyez.

A pesti izr. hitközség rabbisága mint anyakönyvi hivatal

Max Nordau születési anyakönyvi kivonatának módosítása, amely már a Südfeld–Nordau-névváltoztatást is tartalmazza Forrás: Magyar Nemzeti Levéltár

évet vidéken, Rákoskeresztúron (ma Budapest része) töltött házi tanítóként, majd a gimnázium felső évfolyamait befejezve 1867-ben érettségi vizsgát tett.

ZSIDÓ SÜDFELDBŐL ÁRJA NORDAU?

Südfeld Simon Miksa születési anyakönyvi kivonatának másolatából kiderül, hogy Nordau a belügyminiszter engedélyével 1873 óta törvényesen viselhetette az eredeti családnév helyett a maga választotta vezetéknevet. Már a *Visszaemlékezéseiben* utalt arra, hogy gyerekfejjel is szívesen szignálta ezzel a névvel vagy M. N. jelzéssel a *Poesie, Kunst und Wissenschaft* című havi lapban megjelent szözszeneteit, a már említett kéthetente megjelenő *Salonban*, valamint az *Entre Acte*-ban közölt meséit, verseit, irodalmi és színikritikáit.

Ausgezeichnete.

Wegen ihrer musterhaften Sittlichkeit und ihres ausdauernden Fleißes wurden bei Gelegenheit dieser Jahresprüfung folgende Schüler (Schülerinnen), einer öffentlichen Belohnung würdig befunden.

In der ersten Klasse.		
Denisch Em.,	Müller Heur.,	Weil Eman.,
Zung Max.,	Vollak Josef.,	Weinberger Jof.,
König Mor.,	Neuman Ad.,	Weiß Josef.
Kraus Josef.,	Scher Gottl.,	
Kippner Eman.,	Südfeld Em.,	
In der zweiten Klasse.		
Beck Eman.,	Heiser Ad.,	Preger Mor.,
Bing Mor.,	Kampel Ad.,	Schlesinger Sigm.,
Braun Leop.,	Kohn Ad.,	Silberger Ad.,
Bunovsk Mor.,	Kronberger Leop.,	Schwarz Sigm.,
Ellenbogen Gust.,	Löwy Leop.,	Stettler Sigm.,
Enoch Sal.,	Löwy Phil.,	Treibitsch Josef.
Friedländer David,	Mödem Sam.,	
Hamburger Ed.,	Vollak Leop.,	
In der dritten Klasse.		
Bergmann Max.,	Kohner Aug.,	Radwaner Jof.,
Breiner Max.,	Kurzweil Ed.,	Reinisch Jul.,
Haas Jof.,	Meffler Jul.,	Spitzer Leopold.
Herzog Egid.,	Neuman Heur.,	
Herzog Jul.,	Preuß Dav.,	

**Nordau még Südfeldként
mint a Pesti Izraelita Főelemi Iskola diákja**
Forrás: Erstes Programm der isr. Haupt- und Unterrealsschule.
Für das Schuljahr 1856
OSZK Ért. 347/1855–56.

Az állam a kiegyezést követő évtizedekben a névváltoztatásokkal kapcsolatban liberális álláspontra helyezkedett: sem korlátozni, sem elősegíteni nem akarta őket. A legtöbb kérelemnek helyt adtak, tekintet nélkül a kérelmező szociális vagy etnikai hátterére, felekezeti kötődésére. A névváltoztatásokban az illetékes állami szervek nem tettek különbséget névmagyarosítás és másféle névváltoztatások között, így lehetőség volt magyar nevet idegenre változtatni, vagy akár idegen hangzású nevet egy másik idegen hangzásúra cserélni.

A névváltozással kapcsolatosan természetesen az a releváns kérdés, hogy milyen motivációk vezérelték a Süd/Feld > Nord/Au (dél/mező > észak/liget) cserét, azaz a megváltozott identitás külső megjelenítésére, illetve a nyilvános önbemutató megváltozására irányuló aktust. Jens Malte Fischer kétség-

be vonja a mesterséges arizálás tézisét, mivel Nordau fejlődése ennek ellentmond. Christoph Schulte szerint Nordaunak ez a kései átalakulása öntudatos zsidóvá és cionistává egyáltalán nem volt előre programozott, hiszen az önkéntesen Párizsba áttelepült és német nyelven alkotó író csak az antiszemitizmus és Theodor Herzl révén vált cionistává. A névváltozás arra volt hivatott, hogy Nordau a pesti közegben a zsidó származását titkolhassa. Nordau, még mielőtt a cionizmus felé fordult volna, évtizedekig azzal volt elfoglalva, „hogy minden külső megjelenésében a zsidó mivoltára utaló összes nyomot eltüntesse”. A zsidó Südfeld konvertálása a német Nordaura számára „átértékelést és felértékelést jelentett [...]”. Hiszen a német nyelv Max Nordau írói és írásbeli közléseknél használatos nyelve, nem a szülők jiddise, nem a pesti környezet magyar nyelve. Ez a névválasztás ellenállás úgy a zsidósággal, mint a magyarsággal szemben, „egy politikai és világnézeti tett”.³

Nordaut iskolásként már érintette az októberi diploma azon rendelkezése, miszerint az oktatás hivatalos nyelve a magyar lett. Az apa, Südfeld Gábor, aki eddig német nyelven oktató házi tanítóként kereste kenyerét és a magyar kultúra iránt mély megvetéssel viseltetett, elvesztette az állását, s ezáltal a Südfeld család a megélhetés biztonságát. A magyarizálódás folyamatát kulturális és anyagi szempontból egyaránt negatívként élték meg. Ez a keserűség később viselkedésében is megjelent, az *Entartung*-ban (1892/93) is. A magyarokhoz való asszimilálódás gondolata undorral töltötte el Nordaut, aki mindvégig német író akart maradni. Úgy vélte, hogy a névváltoztatással megszabadult a zsidó gyökereitől, a magyarságtól való szabadulás módját pedig a megszokott környezet elhagyásában látta.

AZ ORVOSTANHALLGATÓ ÉS PÁLYAKEZDŐ ÚJSÁGÍRÓ

1867-ben Nordau letette az érettségi vizsgáit, majd a pesti egyetem orvosi karára iratkozott be. Hogy mi vitte éppen a medicina felé, valójában csak feltételezéseink vannak, konkrét utalásokat nem találtunk.

A kiegyezés éve Nordau újságírói pályafutása szempontjából is jelentős évszám, ugyanis ekkor lett a Falk Miksa által szerkesztett tekintélyes

Max Nordau első bestsellere,
a *Die conventionellen Lügen der Kulturmenscheit*
Forrás: a szerző saját felvétele

nemet, és így jelenhetett meg a *Die Deutschen in Ungarn* című írás „Ein Deutsch-Ungar” aláírással.

A cikk a magyarországi németek történetének hosszas ismertetése után arra a következtetésre jut, hogy a német nyelv és kultúra történetileg és jogilag teljes mértékben legitim Magyarországon, így az 1861 óta tartó magyarosítási folyamatot botrányosnak tartja. Kitér arra is, hogy az atrocitás az oktatáson túl a pesti német színház is érinti, mivel azt a bezárás fenyegeti. A hétköznapi életet is megkeveri a folyamat, mivel a hivatalokban a nyelvproblémák miatt sokaknak tolmács segítségét kell igény-

be venniük. Ehhez társul még a „szociális terror”: a magyar lapok kíméletlenül pellengrére állítják azokat a kereskedőket, akiknek német nyelvű a cégtáblájuk, és leki-csinylően írnak azokról az egyesületekről, családokról, ahol a társalgás nyelve a német. Nordau az egész nyelvkérdést úgy értékeli, hogy a magyar szellemi életet és a közéletet nagy kár érte. Intelme: amennyiben Magyarország nem marad kétnyelvű, hanem a külföld számára nehezen érthető magyar nyelv mellett dönt, olyan elszigeteltségbe sodorja magát, aminek következtében elveszti a kapcsolatot az európai közösséghez, az európai kultúrához, és nem marad más hátra, mint az ázsiai viszonyokba való süllyedés. Szerinte a németiség tartotta eddig a magyarságot Európában, és az egynyelvűség a magyarság vesztét jelenti. Ő maga nem látta maradását, jövőjét egy ilyen országban, így számára az egyetlen lehetséges kiút az emigráció maradt.

Hogy milyen érvek szóltak a Szajnapart mellett, csak hipotézisekkel szolgálhatunk. A város mellett szólt annak anonimitása, kozmopolita jellege, vallási semlegesége, és nem utolsósorban az, hogy Nordaut szűk családján kívül senki és semmi nem emlékeztette a zsidó származására, itt igazán „német író” lehetett. Az is érvként szolgálhatott, hogy a párizsi társadalomban – származástól függetlenül – minden tehetséget irigylésre méltó tisztelet övezett. Németek gyakran tartózkodtak itt hosszabb-rövidebb ideig, és mint a német zsidó értelmiséget általában, a liberalizmus híveiként és a tanult polgárok között tartották számon. Heinrich Heine Franciaországról alkotott képe esetében a politikai ideák mellé hedonizmus, életkedv és erotika is társult, és nem utolsósorban „a politikai elszántság, a remény, hogy a költészet

valóban megváltoztatja a valóságot, ami annyit tesz, hogy francia (republikánus) viszonyokhoz vezet”.⁵ 1750 óta a külföldi írók elsősorban a Róma–Párizs–London triászra fókuszáltak, „mivel csak ezek jelentenek igazi alternatívát a saját állapotokhoz képest, csak ők tűnnek mítoszképesnek, csak ők jelentenek kihívást valamiféle önpróbatételre”. Azok számára kínáltak menedéket, akik „saját viszonyaik kicsinyessége, hivatásuk béklyói és szellemi izoláltságuk elől menekülnek”. Ez a három város, kinőve a barokk fővárosok és nagyvárosok – Szentpétervár, Madrid, Nápoly, Velence, Bécs, Ber-

lin, Drezda – típusából, „egy minőségileg új megjelenési formát” mutatott. Egy imperialista világáros követelményeinek azonban csak Párizs és London felelt meg. A német városok a mentalitástörténeti változással nem tudtak lépést tartani, ami markáns különbséghez vezetett „nyugati közösségi és német individuális kultúra, illetve nyugati metropolisz és német provinciális szellem között”. Noha a német írók mint „provincmenekültek” érkeztek a metropoliszokba, műveltségük, kompetenciájuk, intellektusuk elvitathatatlan volt. Ezekre a hozott szellemi javakra sokan „mint az idegen földön való létjogosultságuk igazolására tekintettek”, sokak számára „valóságos védőpajzsként szolgált annak kiszámíthatatlanságával szemben”.⁶

Nordau esetében konkrétan pozitívumként említendő egy szabadúszó újságíró számára kínálózó számtalan munkalehetőség, valamint egy orvos esetében a párizsi orvosi kar nemzetközi híre. Orvosi tanulmányait még nem tekintette befejezettnek: tervezte egy orvostudományi disszertáció megírását, és szeretett volna az orvostudományi antropológiában elmélyülni. Utóbbi területnek ekkor még nem volt magyarországi specialistája, se önálló tanszéke. A párizsi tartózkodáshoz Lenhossék József (1818–1888) professzortól kapott ajánlólevelet, aki ennél többet nem tudott tenni tanítványáért, mivel a kért ösztöndíjat nacionalista szemléletű kollégái nem ítélték meg Nordaunak állítólagos magyarellenes kijelentései miatt. Az elutasított ösztöndíjkérelmet azt jelentette, hogy nem kívánták támogatni további orvostudományi pályafutását, azaz a pesti orvostudományi karon nem látták volna szívesen kollégaként az immár befutott újságírót.

Ezek után mégis kiment Párizsba, noha rendszeres jövedelemmel nem rendelkezett. Mivel a bécsi *Neue Freie Presse* nem tartott igényt párizsi tudósításaira, így a *Neues Pester Journal*nak, valamint egy frankfurti és egy göteborgi lapnak küldött tárcaleveleiért kapott honoráriumából tartotta el családját. Orvostudományi pályája azonban jól indult: hospitált Jean Martin Charcot (1825–1893) professzornál, aki pszichiátriai kezelése révén azzal vált világhírűvé, hogy hisztériás eseteket hipnózisban gyógyított. Emellett több kórházban is dolgozott, majd egy nőgyógyászati magánklinikán elég gyakorlatot szerzett ahhoz, hogy elgondolkodjon azon: újságírói pályáját feladva nőgyógyászként kezdjen el praktizálni. Erre rövid ideig Pesten is alkalma nyílt 1878-as hazatérésekor. 1880-ban azonban családjával visszatért Párizsba, két év múlva pedig megvédte a nő kasztrálásáról írt doktori értekezését. Témavezetője és a szigorlati bizottság elnöke Charcot professzor volt, ami nagy kitüntetés jelentett Nordau számára.

NORDAU ÚTJA A MESTERSÉGES ARIZÁLÁSTÓL A CIONIZMUSIG

Max Nordau önéletrajzában a következőket írja a zsidósághoz fűződő viszonyáról: „Sok éven keresztül a jelenlegi lakhelyemen, Párizsban semmi kapcsolatam nem volt a zsidósággal, és az egyetlen szál, ami még a testvéreimhez fűződött, vallásos anyámon kívül, családom *jüchvuzza*⁷ volt, amelyre nagyon büszke voltam, és bevallom, vagyok. Csak a növekvő antiszemitizmus ébresztett tudatára a népemmel szembeni kötelességeimre, és a kezdeményezést hű barátom, Herzl ragadta meg, akivel Párizsban nagyon szoros kapcsolatba kerültem. Ő mutatta meg számomra a népemmel szembeni kötelességeim teljesítéséhez vezető utat. Teljes lelkemből remélem, hogy a cionizmus a zsidó népnek meghozza a megváltást. Nekem már megadta azt az öntudatot, hogy az élet-emnek van értelme és tartalma.”⁸

Nordau 1880-ban Párizsban telepedett le, ahol orvosként és mindenekelőtt íróként tevékenykedett. Ebben az időszakban jelent meg többek között két fontos kultúrkritikai munkája, a *Die conventionellen Lügen der Kulturmenschenheit* (1883), amelyet egy félév leforgása alatt hétszer adtak ki, majd egy évtizeddel később az *Entartung* (1892/93) című 800 oldalas főműve. A könyv nagy port vert fel, Nordau ekkor volt sikerei csúcán, sokat foglalkozott vele az európai napisajtó, és Amerikában is nyomban megindult a recepciója.

A Charles Darwin, a pszichiáter Cesare Lombroso és a pozitivisták August Comte által inspirált műben Nordau a szellemi-morális egészség mellett érvel. Civilizációkritikájának vezérgondolata abban áll, hogy Goethe és Schiller kultúrájától való bármiféle eltávolodás kulturális elfajuláshoz vezet. Ezt Nordau részletesen bemutatja: az *Entartung*ban korának minden művészeti szegmensét és művészetét – a fenti két kivételtől eltekintve – elátkozza, így többek között nem állnak meg előtte az angol preraphaeliták, a francia szimbolisták (pl. Charles Baudelaire), ahogy Tolsztoj, Richard Wagner, Henrik Ibsen és Friedrich Nietzsche munkássága sem. Nordau volt az első, aki az *Entartung* (degeneráció) fogalmát a művészetre is kivetítette. Súlyos tévedései ellenére „érdeme”, hogy nacionalista és faji irányú gondolatosságát nem társította a fogalomhoz.

A második kötet megjelenését követően, 1893 szeptemberében Nordau a *Vossische Zeitung*⁹ főszerkesztőjével és annak családjával az Északi-tenger-nél, Borkum szigetén nyaralt, ahol antiszemita zaklatásoknak volt kitéve. A naponta kapott névtelen levelek távozásra szólították fel Nordaut, aki magát német írónak vallotta, és gondosan került mindent,

ami zsidó vonatkozásokkal bírhatott. Ez annyira mélyen érintette, hogy hamar elhagyta az üdülőhelyet, s cél nélkül töltött el egy hetet Hollandiában és Belgiumban. Egy levelében „élete legnagyobb lelki fájdmának” nevezte az incidenst. Mélységesen csalódott Németországban és a németekben, mivel érdemei és „német” írói létének ellenére az antiszemiták elsősorban a gyűlölni való zsidót látták benne. Nordau számára ekkor vált világossá, amit majd az első cionista kongresszuson fejt ki: a zsidókérdés megnyugtató rendezése az antiszemitizmus miatt a nyugati kultúrához való legteljesebb asszimilációval sem oldható meg.

1894 őszétől Nordau részletesen tudósította berlini lapját a Dreyfus-per eseményeiről. Az eset mind Theodor Herzl,¹⁰ mind Nordau számára az antiszemitizmus kiirathatatlanságát, az asszimiláció csődjét és a zsidókérdés megoldatlanságát jelentette. Különkülön levonták a következtetéseiket, majd amikor 1895 folyamán elkezdtek beszélni az antiszemitizmus problematikájáról, felfedezték közös nézeteiket, s nem utolsósorban egy zsidó állam megalapításának, azaz a politikai megoldás szükségességét hangsúlyozták.

Nordau cionistává válásával kapcsolatban különböző álláspontok léteznek. P. M. Baldwin arra utal, hogy Nordau Herzlvel ellentétben csak lassan vált cionistává. Az addig kimondottan liberális szemléletű, magyar gyökereivel és zsidó származásával nem törődő, racionális, materialista világnézetű, vallástagadó, az emberi törekvések közül a tudományt magasztaló Nordau csak lassan mozdult el kozmopolita szemlélete felől a zsidók problémájának irányába, és kezdett el az egyén, az individuum sorsa helyett tömegről, népről, nemzetről, fajról gondolkodni. Míg Herzl a dekadenciából fordult a nacionalizmus felé – s valójában ez jelentette számára a gyógyírt addigi életének egyhangúságával és erőtlenségével szemben –, addig Nordau a dekadenciát már kezdetben elutasította. Baldwin szerint Nordau a cionizmushoz kifejezetten gyengén ragaszkodott, mivel az egyre inkább konzervatív nacionalista irányba mozdult el, valamint végig feszültség volt benne a cionista érdekek és liberális beállítottsága között. Kiútként megosztotta magát, de élete végéig két énje folyamatos összeütközésbe került. Nordau a cionizmus felé fordulásakor teljes mértékben tudatában volt annak, hogy eltér fő gondolkodási irányától, és cionistává válásával új pályára kerül. Az antiszemitizmus problematikáját a cionizmus előtti korszakában is érintette, de ezek az utalások nem bírnak különösebb jelentőséggel. Noha Nordau az antiszemitizmust a degeneráció egy lehetséges formájaként értelmezte – főleg Németországban –, ké-

sőbb tagadta, hogy ez a kulturális hanyatlás problémája lenne, így e tekintetben elvágta a folyamatoságot precionista és cionista gondolkodása között. Cionistaként azt vallotta, hogy az antiszemitizmusra a másságot, a tőle különbözőt elviselni nem képes ember mutat hajlamot, s erre csak a zsidók Európából történő kitelepítése jelenthet megoldást.¹¹

Robert Wistrich szerint Nordau számára nem jelentett ellentmondást az általa képviselt, a darwini evolúcióelméletben gyökerező racionalista liberalizmus, az *Entartung*ban megfogalmazott kultúrkritika, valamint a cionista szerepvállalás. Magától értetődő volt számára, hogy a zsidóknak saját területre van szükségük a helyzet normalizálásához, amely menedékkül szolgál a fokozódó antiszemita üldözések elől úgy a keleti zsidók, mind a nyugati, dekadens és egészségtelen életmódot folytató „Kaffeehaus”-zsidók számára.¹²

Leon Botstein is hasonlóan érvel: szerinte Nordaunak látnia kellett, hogy a zsidóknak Európában nincs jövőjük az antiszemitizmus – amelynek erősödését az 1873. évi bécsi tőzsdekrachtól datálja – politikai megoldása nélkül. Szerinte Nordau cionista álma „egy álmom volt szolidaritásról és kultúráról, amely egybeesett a Ringstraße-polgárság liberalizmusával”; ebben egy idealisztikus, de még realizálható politikai mozgalmat látott.¹³

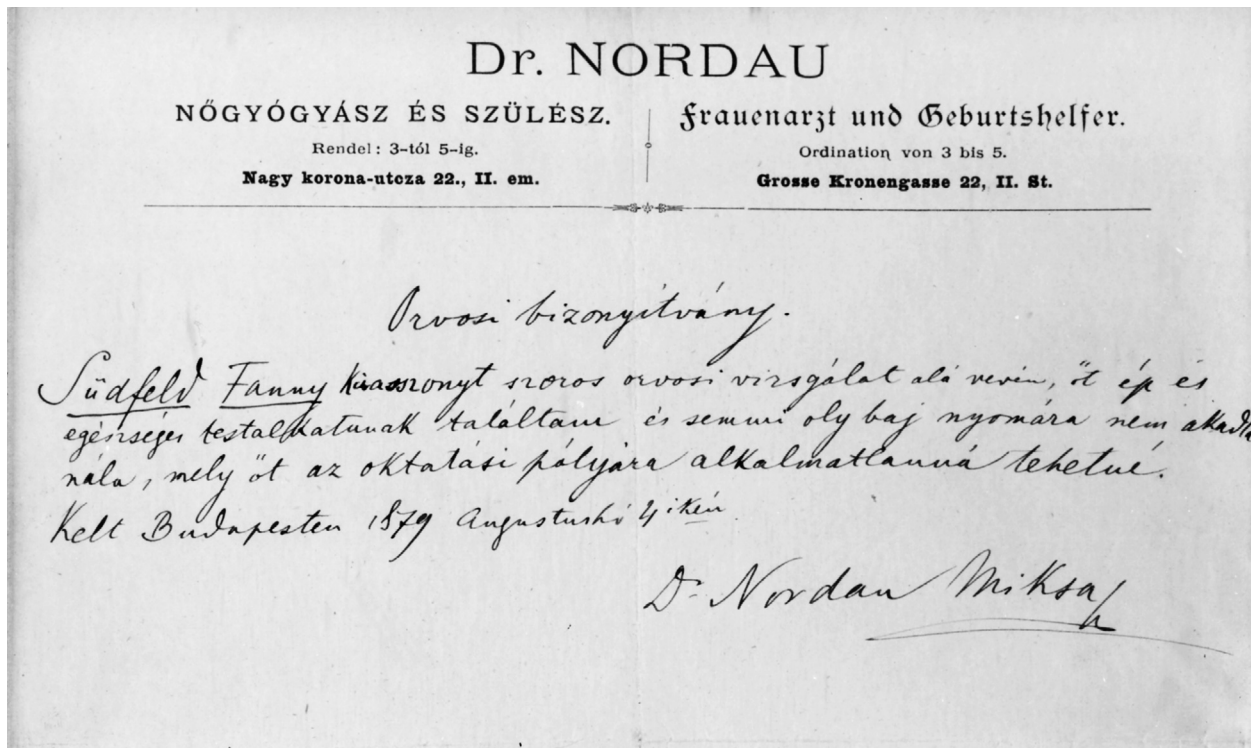
Nordaunak a cionizmusban betöltött tevékenysége három szakaszra osztható. Az első, alapító szakaszban fontos reprezentációs személyként és propagátorként, de ideológusként is jelentős volt a munkássága. A második szakasz Herzl halálát követően, 1904-től datálódik: ekkor nem volt hajlandó a mozgalom élére állni, noha erre Herzl – levelezése és naplófeljegyzései alapján – már 1898-ban kapacitálta. Egyrészt protestáns nőt vett feleségül, s lányát megkereszteltette, ami a heterogén elemeket tartalmazó mozgalomban visszatetszést válthatott volna ki, másfelől pedig nem akarta írói tevékenységét és anyagi függetlenségét feladni. Ennek ellenére David Wolffsohn (1856–1914) elnöksége alatt 1911-ig a mozgalom egyik legbefolyásosabb személye volt. Az utolsó szakaszban Otto Warburg (1859–1838) nem szánt különösebb pozíciót Nordaunak.

Nordau saját szerepét a cionista eszme terjesztésében, magyarázatában és védelmében látta: tanácsadóként, ideológusként és szónokként tevékenykedett a mozgalomban. Kultúrkritikai munkáinak alapjául szolgáló tudományos világnézetéből egyenesen következik, hogy a zsidó vallással és a kultúrcionizmussal szemben is távolságtartó volt: a nyugat-európai fejlett polgári kultúra értékeihez ragaszkodott, „az operaház és a fehér kesztyűt előnyben részesítette a kibbucideálokkal szemben”, viszont a

zsidó emancipáció csődje miatt egyértelműen a politikai cionizmus mellett foglalt állást, amely legfőbb céljának az önálló zsidó állam létrehozását tekintette. A mozgalom élén Herzl állt, mellette harcostársa, elvbarátja, Max Nordau, a „nagy német filozófus”. Lojális, baráti viszony volt az övék, noha Herzl naplóbejegyzései néha ellenségeskedésről, ingerültségről tanúskodnak. Herzl sokat tett azért, hogy Nordau ne érezze magát másodhegedűsnek; a II. kongresszuson az elnöki tisztséget rá akarta ruházni, de Nordau ezt visszautasította. A 11 évvel idősebb Nordau volt a *spiritus rector*, Herzl eszméinek propagátora, nemzetközi ismertségét a viszonylag ismeretlen Herzl szolgálatába állította. Többnyelvűsége és intellektusa jól jött a mozgalomnak: koncepciókat dolgozott ki, szöveget írt, fordított, levelezett, korrektúrázott. Elnökséget és grémiumokban való munkát azonban nem vállalt, mivel – Herzllel ellentétben – nem csak a cionizmusban látta önmaga kiteljesedését: családja, életstílusa, újságírói énjé autonómiát követelt, személye nem volt integrálós, szubjektivitása, kolerikus, türelmetlen természete nem kedvezett ennek. Cionista, a cionizmusért tevő ember volt, de akkor és úgy, amikor és ahogyan ő akarta. Legtöbbet a mozgalomért mint a cionista ideológia propagandistája tudta tenni.

A „MUSKELJUDE”

Nordau a bázeli program értelmében több beszédében és írásában foglalkozott a zsidó nép testi, lelki és gazdasági felemelésének gondolatával, azonban az V. cionista kongresszuson elhangzott beszéde¹⁴ volt az, amelynek keretében hosszabban kitért a test-edzés kérdésére is. Ebben az összegzésben hangsúlyozta, hogy a mozgalom számára a zsidó nép statisztikai „átvilágítása” az egyik legfontosabb feladat; antropológiai, biológiai, gazdasági és az intellektuális állapotot felmérő munkálatokat szorgalmazott. Lényegesnek tartotta pontosan feltárni, hogy milyen a zsidóság testi állapota (átlagmagasság, anatómiai sajátosságok, leggyakrabban előforduló betegségek, mennyi az elmebeteg, siketnémák, bénák, vakok, epilepsziások száma), mit mutatnak a halálozási statisztikák, hogy alakul az átlagéletkor, a gyerekszám, milyen a városban és a vidéken lakók aránya, a foglalkozás szerinti rétegzettség, a vagyoni megoszlás stb. A legégetőbb problémát a keleti zsidóság körében látta, mivel körükben volt a legnagyobb a szegénység és a munkanélküliség. Nézete szerint a Kelet-Európában előforduló leggyakoribb típus még mindig a „Luftmensch”, azaz a munkalehetőség helyett a szerencsében és csodá-

Max Nordau által kiállított orvosi igazolás

Forrás: Magyar Zsidó Levéltár és Múzeum <https://collections.milev.hu/items/show/32446>

ban bízó típus volt; sok „Luftmensch” pedig egy „Luftvolk”-ot, azaz gazdasági értelemben szó szerint egy levegőben lógó népet alkot.

Noha a zsidókat mint kereskedőket tartották számon, Nordau ezt cáfolta, mivel a legtöbben az általa feleslegesnek tartott kiskereskedésekben dolgoztak. Úgy látta, hogy a zsidó nép nem tud zárt gazdaságként működni, mivel nincs meg hozzá a legszükségesebb, azaz a saját földterület, s ennek következtében más népekkel előnytelen feltételek mellett kénytelen kereskedni. Elégtelennek tartotta továbbá a szakképzett zsidók számát, azt, hogy a legtöbb zsidó iparos autodidakta módon kénytelen kitanulni a szakmáját, kivéve a gyémántcsiszolókat. Mentőseül hozta fel, hogy a fejlettebb iparos szakmák képviselői céhekbe tömörültek, s onnan a zsidók ki voltak rekesztve. A gettóban csak a legegyszerűbb mesterségeket űzték, a legtöbb zsidó iparos szabóként, cipészként és kalapkészítőként kereste kenyerét, s egyik foglalkozás sem kívánt különösebb testi erőt.

A szabadfoglalkozások területén még rosszabbnak látta a helyzetet. Kiemelte a „koldusdiák” típusát, aki, mivel képtelen fedezni a tanulmányaihoz és a megélhetéshez szükséges költségeket, különórát ad, újságíróként tengődik, vagy fordít, másol. Ennek következtében a tanulás melléktevékenységé silányul, s a rosszul táplált, rosszul öltözött, lendületét vesztett diák, akiből hiányzik a szellem eleganciája, szintén „Luftmensch”-sé válik. Nordau rámutatott: míg más népeknél a tanulás révén lehetséges a felemelkedés, addig a zsidóknál ez fordítva működik és lealacsonyít; noha a statisztikák szerint a zsidók szép számmal képviseltetik magukat a felsőoktatási intézményekben, szerinte ezt főleg elkeseredettségükben teszik.

Nordau a zsidó népet egy szegény, de nagy szellemi igényeket támasztó népnek nevezte, ugyanakkor kérdésként fogalmazta meg, hogy egy „levegőemberekből” álló nép miként tud megfelelni a cionizmus által megkövetelt feladatoknak. Azaz: „levegőemberek”, képzetlen iparosok, vagyontalan kereskedők hogy teremtsenek meg egy új, erős közösséget? Úgy vélte, a cionizmus első feladatai közé kell tartoznia ezen rétegek – főleg gazdasági – megerősítése, majd a cionizmus ideáljainak megvalósítására kell alkalmassá tenni őket.

Nordau a cionizmus feladatai között a zsidók testi, szellemi és gazdasági felemelését tartotta a legfontosabbnak, azonban határozottan utóbbi prioritását hangsúlyozta, a másik kettő csak ezután következhet, mivel mindennek a gazdasági fellendülés az alapja. Olvasatában a test, fizikum javításáról azért nehéz beszélni, mert a szegénysorban élő zsi-

dók életkörülményei – koszos, túlszűfolt, poshadt levegőjű lakások – nem a tudatlanságra vagy rossz szokásokra, hanem a szociális helyzetre vezethetők vissza. Éppen ezért emelte ki, hogy a cionista mozgalom a faj fizikai leépülésének feltartóztatására törekszik, főleg emberhez méltó életkörülmények és bőséges étkezések biztosítása révén. Mindehhez azonban pénz kell, így „a zsidó nép felemelkedése pénzkérdés”. Példának azokat a családokat hozta fel, ahol három generáció óta jómódban élnek; ezekből a családokból kitűnő lovasok, ügyes vívók, jó táncosok, úszóbajnokok kerültek ki, testi megjelenésük összehasonlíthatatlan „a keleti gettó elcsigázott, köhögő, jajveszékeltő törpéivel”.

Nordau a jómódban élő, tehetősebb zsidóknak határozottan ajánlotta, hogy szorgalmasan tornázzanak tovább, mivel fontos az „izomzsidóság» kitenyésztése”. A nagy zsidó tömegek esetében azonban ez még kevésbé volt realitás, mivel az életkörülményeik sem anyagilag, sem időben nem tették lehetővé a torna vagy bármely egyéb sportág művelését. Úgy vélte, számukra olyan tanácsokkal kell szolgálni, amelyek pénz nélkül is megvalósíthatók. Nordau két reformot javasolt: a zsidó népnek fel kell hagynia a túl korai házasságkötéssel, valamint a gyermekek túl korai iskoláztatásával. A korai házasságkötést egy régi, ártalmas hagyománynak nevezte, valóságos „rákfenének”, mivel a fiatalok még korántsem önállóak. Ennek valós következményeinek tudta be, hogy a zsidó nő korán elhervad, túl korán és túl bőségesen érkezik a gyermekáldás, a nagycsaládot a szülők sem táplálni, sem nevelni nem tudják megfelelően, s nem ritka, hogy a fiatal férj „ijesztő könnyűvérűséggel” a családját hátrahagyva menekül a kötöttségek elől. Nordau szerint az lenne az ideális, ha a keleti zsidóságon belül a házasságkötés átlagéletkorát ki lehetne tolni nyolc évvel. A másik problémát a gyerekek korai beiskolázásában látta, ugyanis ha egy gyerek a betöltött hatodik életév előtt kerül oktatási intézménybe, és napi több mint öt órát kell szellemi tevékenységgel töltenie, az gátolja a testi fejlődést, illetve megálla-
pozza a szervezet későbbi megbetegedését.

A PSZICHOPATOLÓGIA ESZKÖZTÁRA

A fenti problémák Nordau francia mentorát, Jean-Martin Charcot professzort, korának egyik legismertebb neurológusát is foglalkoztatták.¹⁵ Vizsgálódásai nyomán párhuzamot vont vallás (azaz a keleti zsidók túlzásba vitt miszticizmusa) és hisztéria között, mivel nem ritkán mindkettő háttérében szexuális zavarok állhattak. Nézete szerint a nem meg-

élt vágyak gyakran hisztériában csapódtak le, amely a férfiakkal ellentétben a korabeli franciaországi adatok szerint 1:20 arányban a nőkre (és az elnőiesedett zsidókra) volt jellemző. A kór kialakulásának a legfontosabb okát az endogám házasulási szokásokban látta.

Nordau maga is aktívan foglalkozott a hisztéria jelenségével: francia orvostudományi disszertációját Charcot vezetésével írta és védte meg 1882-ben *De la castration de la femme* (A nő kasztrálása) címmel. A nő kasztrálása a petefészkek operatív eltávolításával bevett gyakorlatnak számított a női hisztéria és az epilepszia kezelésében. Nordau tézise szerint viszont ez felesleges, mivel nem vezet a kívánt eredményhez, s nem látta bizonyítottnak a petefészkek és a hisztéria közötti összefüggést. Charcot módszerével, a hipnózissal azonban egy jóval egyszerűbb, veszélytelenebb, kevésbé költséges kezelést lehetett alkalmazni a hisztériás panaszok esetében. Nordau szerint a hisztéria a lélek betegsége, nincs bizonyítható szervi oka. Mivel a pszichés problémák hátterében nem szervi, hanem szellemi okok húzódnak meg, ezáltal nem a sebészet, hanem a pszichopatológia eszközeivel gyógyíthatók. Későbbi kultúrkritikai műveiben ezt úgy fogalmazza meg, hogy a lelki bajok szociokulturális eredetűek. A szervi problémák pedig nem okozói, hanem következményei a pszichés betegségeknek. Bár itt még nem mondja ki, az „elfajulás” (degeneráció) szociokulturális, a nagyvárosi civilizáció által okozott pszichés betegség.¹⁶

Sigmund Freud előtt Nordau volt az első, aki a *fin de siècle* kultúráját a pszichopatológia perspektívájából szemlélte, s egyáltalán az első író, aki a korabeli pszichopatológia teljes eszköztárát a kultúrkritikában alkalmazta. Korának legfőbb betegségeinek nem a szifiliszt vagy a tuberkolózist tartotta, hanem az idegrendszeri, pszichés eredetű bajokat, legfőképp az örökletes „degenerációt”. A bajok eredete – Nordau természettudományos alapokra helyezett világnézete szerint – a vallásban, a monarchiában, az államban, a gazdaságban, a házasságban és legfőképp a nagyvárosi életformában keresendő. Utóbbi majd az *Entartung*ban csúcspontot ér el, de már korábbi műveiben is lehet erre példákat találni. Először az erős társadalombírálatot megfogalmazó művében, a *Die conventionellen Lügen*ben jelenik meg az, ami később a cionizmusban is visszaköszön: kiemeli a mezőgazdasági termelés szükségességét, míg a várost lakóinak „elfajulásáért” teszi felelőssé: „A természet megmutatja az embernek, hogy nem tud föld nélkül élni, hogy szüksége van a mezőre, mint hálnak a vízre; az ember látja, hogy tönkre megy, ha elszakad a rögtől, hogy

csak a paraszt sokasodik töretlenül, egészséges és erős marad, míg a város lakóinak kiszívja a velejét, beteggé és terméketlenné teszi.”¹⁷

Az ezt követő még teoretikusabb művében, a *Paradox*ban hasonlóan ír a „degenerált” nagyvárosról: „Nem szabad elfelejteni, hogy a nagyvárosi ember az emberiség hanyatlásra ítélt típusát testesíti meg. [...] Különösen az idegrendszeri zavarok gyakoriak ebben a tömegben. Számtalan egyén települ az egészséges értelem és az örület között húzóódó hátramezsgyére, amely az utóbbi időben elmeorvosokat és pszichológusokat annyira a hatalmába kerít. [Az odatelepültek] még nem teljesen zavardottak, de már nem is teljesen normálisak. Agysejtjeik már nem úgy dolgoznak, ahogyan kellene. [...] Máshogy éreznek, gondolkodnak és cselekednek, mint az egészséges és erős emberek.”¹⁸

EPILÓGUS

Nordau élete a hírnév, siker és elismertség mellett negatív fordulatokban is bővelkedett. Az első csapást 1891-ben szenvedte el, amikor tőzsdei spekuláció révén elvesztette egész addigi megtakarításait, és adósságokat halmozott fel. Megtakarításai révén szerette volna élete álmát valóra váltani és Németországban letelepedni, német íróként működni, de „a bértollnoki újságírói kényszer nélkül”. Ezt a folyamatot gondolta meggyorsítani a spekulációk révén, „de jogos, megérdemelt büntetést kaptam azért, mivel életem szilárd, leghalmozottabb alapelveihez lettem hűtlen, és saját erkölcsöm ellen vétkeztem”.¹⁹ Hogy mihez is lett hűtlen, azt már korábban kifejtette a *Pariser Briefe. Kulturbilder* átdolgozott kiadásában (1884, 1887). A kötet bevezető írásaiban (*Vor dem Krach* és *Nach dem Krach*) részletesen leírja a párizsi tőzsdével kapcsolatos ellenérzéseit, amelyeket az 1882. évi tőzsdekrach váltott ki, s amelynek következményeiben (sorozatos csődök, részvények esése, pénzügyi és gazdasági krízis, munkanélküliség) a kapitalizmus első katasztrofális csődjét látja Franciaországban. Moralizáló kritikusként elítéli, hogy a tőzsde, a spekuláció lépjen a tisztességes munka helyébe. Ez a téma még visszaköszön a *Maha-Rog und andere Novellen* című kötetében is: az *Auf Abbruch* című írásának főhőse, Behr egy tőzsdei spekuláció révén tönkremegy, és halála után családjának semmit sem hagy hátra.²⁰

Bő két évtized múlva az első világháború Nordaut teljesen tönkretette. Nem lévén francia állampolgár, ellenséges nemzet fiaként el kellett hagynia az országot. A spanyol királyhoz fűződő jó kapcsolatai révén családjával Spanyolországban vészelt

át a háborús éveket. Anyagilag azonban megropant, mivel távollétében a francia hatóságok az összes vagyonát lefoglalták, s noha mindent megtett ennek feloldására, fáradozásai eredménytelenek maradtak. Közben berlini lapjának, a *Vossische Zeitung*-nak a kiadója 1916-ban felmondta a több évtizedes munkakapcsolatot. A háború lezárását követően családjával együtt visszatért Párizsba, ahol 1923 januárjában érte a halál.

MAX NORDAU MŰVEI MAGYARUL (VÁLOGATÁS)

- Nordau Miksa: *A cionizmus*. Ford. Gábel Gyula. Pozony, Áháváth Czion-Egylet, 1902.
- Nordau Miksa: *Konvencionális bazugságok modern kultúrelétünkben*. Ford. Doktor Sándor. Budapest, Politzer Zsigmond és Fia, 1913.
- Nordau Miksa: *Mi a cionizmus?* Ford. Grünberger Béla. Nagyvárad, Sonnenfeld, 1919. (Zsidó renaissance könyvtár, 9.)
- Max Nordau: *Mesék, melyeket kicsi Maxjának mondot el 4–9 éves koráig*. Ford. Giszkalay János, Brüll Anna. Budapest, Iparón, 1920.
- Max Nordau: *Doktor Kohn*. Ford. Löwy Ferenc. Kolozsvár, Erdélyi Zsidó Kiadótársaság Rt., 1920.
- Max Nordau: *Doktor Kohn. Dráma 4 felvonásban*. Budapest, A Magyar Zsidó Szemle Kiadása, 1920. https://mandadb.hu/dokumentum/1100264/814_Max_Nordau_Doktor_Kohn_1920_159859e72dedb57c_col.pdf (Utolsó letöltés: 2023. május 8.)
- Max Nordau: *Az asszimiláció tragédiája*. Ford. Sas László. In: *A zsidóság vezérei*. Cluj, Kadima, 1922 (Kadima könyvtár, 1.)
- Max Nordau: *Írások a cionizmusról*. Ford., bev. Mohácsi Jenő. Budapest, Bíró Miklós Nyomda, 1930 (Népszerű zsidó könyvtár, 21.) https://mandadb.hu/dokumentum/1138013/5800_Mohacsi_Jeno_Max_Nordau_Irások_A_Cionizmusrol_14B71C0C448A64F7_vizjelezett.pdf (Utolsó letöltés: 2023. május 8.)
- Max Nordau: *Doktor Kohn: Önéletrajzom és kiegészítő adatok*. Ford. Giszkalay János, bev. Theodor Herzl. Lugo: Kirjat Széfer, 1937 (= Kirjat Széfer könyve, 22).

JEGYZETEK

- ¹ Részletesen lásd Ujvári, Hedvig: *Dekadenzkritik aus der Provinzstadt. Max Nordaus Pester Publizistik*. Budapest, Argumentum, 2007; Uő: *Identitások és kommunikációs csatornák. Magyar–német–zsidó kulturális metszéspontok a dualizmus kori Magyarországon*. Budapest, MTA BTK, 2017.
- ² Max Nordau: *Erinnerungen. Erzählt von ihm selbst und von der Gefährtin seines Lebens*. Leipzig, Wien, Renaissance-Verlag, é. n. [1928], 16.
- ³ Christoph Schulte: *Psychopathologie des Fin de siècle. Der Kulturkritiker, Arzt und Zionist Max Nordau*. Frankfurt am Main, Fischer, 1997, 37.
- ⁴ Schulte: *Psychopathologie*, i. m., 58–59.
- ⁵ Thomas Lange: Zwischen Gott und Teufel. Das Frankreichbild deutscher Schriftsteller im französischen Exil. In: Dietrich Hart (Hg.): *Fiktion des Fremden. Erkundung kultureller Grenzen in Literatur und Publizistik*. Frankfurt am Main, Fischer, 1994, 83–112.
- ⁶ Conrad Wiedemann: „Supplement seines Daseins“? Zu den kultur- und identitätsgeschichtlichen Voraussetzungen deutscher Schriftstellerreisen nach Rom Paris-London seit Winckelmann. In: Uő. (Hg.): *Rom-Paris-London. Erfahrung und Selbsterfahrung deutscher Schriftsteller und Künstler in den fremden Metropolen*. Stuttgart, Metzler, 1988 (Germanistische-Symposien-Bände 8), 1–20, itt 9.
- ⁷ Előkelő származás.
- ⁸ Max Nordau: *Meine Selbstbiographie*. In: Uő: *Reden und Schriften zum Zionismus*. Hg., kommentiert und mit einem Nachwort versehen v. Karin Tebben. Unter Mitarbeit von Friederike Mayer Lindenberg und Ralf Mende. Berlin, Boston, Walter de Gruyter Oldenbourg, 2018 (Europäisch-jüdische Studien Editionen, Bd. 4), 329–330. A tanulmányban közölt fordítások tőlem származnak.
- ⁹ Nordau 1881 és 1916 között a berlini lap párizsi tudósítója volt.
- ¹⁰ Herzl ekkor a bécsi *Neue Freie Presse* párizsi tudósítója volt.
- ¹¹ P. M. Baldwin: Liberalism, Nationalism, and Degeneration: The Case of Max Nordau. *Central European History*, 1980/2, 99–120, itt 108.
- ¹² Robert S. Wistrich: Max Nordau: From Degeneration to „Muscular Judaism“. *Transversal*, 2004/2, 3–21, itt 12.
- ¹³ Leon Botstein: Das Ende des Assimilationsraumes: Max Nordau. In: Uő: *Judentum und Modernität. Essays zur Rolle der Juden in der deutschen und österreichischen Kultur 1848 bis 1958*. Wien, Köln, Böhlau, 1991, 113–125, itt 23.
- ¹⁴ Max Nordau: V. Kongressrede. In: Uő: *Reden und Schriften zum Zionismus*, 213–228.
- ¹⁵ George L. Mosse: *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*. New York, Oxford University Press, 1996, 77–106, itt 83–85.
- ¹⁶ Schulte: *Psychopathologie*, i. m., 109–112.
- ¹⁷ Max Nordau: *Die conventionellen Lügen der Kulturmenschheit*. Leipzig, Elischer, 1883, 288.
- ¹⁸ Max Nordau: *Paradoxe*. Leipzig, Elischer, 1885, 270.
- ¹⁹ Schulte: *Psychopathologie*, i. m., 193–194.
- ²⁰ Max Nordau: *Maba-Rog und andere Novellen*. Berlin, 1906.